

שיעור 2: ספק ממונות לקולא או לחומרא

היחס בין הרובד הממוני לרובד האיסורי בדיני ממונות

בשיעור הקודם למדנו עפ"י דברי הרב שטיינזלץ – שמסכת ב"מ מחדדת את ההתערבות של הקב"ה גם בתוך ה"בין אדם לחבירו", בפרט דברים שבתוך עמ"י. החברה הישראלית בנויה על זה שאין ריבית ומחזירים אבידה וכו'. כלומר, גם דיני ממונות הם חלק מדיני איסור והיתר של אדם מישראל.

לאור זה נמשיך ונתבונן ביחס שבין דיני ממונות לבין שאר דיני האיסורים.

המהר"י באסאן שואל: האחרונים לימדו אותנו כלל בהלכה של "קים ליי". למשל יש מחלוקת בהלכה. אדם יכול לטעון בבי"ד "קים ליי" כדעה מסויימת. כלומר, למה שתחיבו אותי לפי הרמב"ם? קים לי שההלכה כתוסי?⁹

אמנם, מקובל שבאיסורים לא שייך להגיד 'קים ליי'. למשל חתיכת חלב לפנינו, לא ניתן להגיד "קים לי כשיטת איזה פוסק שלא חושב שזה חלב".

שואל המהר"י בסאן:¹⁰ אם כן, למה בממונות כן אומרים 'קים ליי' הרי יש כאן ספק של איסור גזל!

ומתוך: בדיני ממונות, כשאני ביי"ד - עדיף לי לא לגעת, שכן אם אני אחמיר על האחד ואוציא ממנו את הממון מחשש גזל, הרי אם אתן את הממון לשני – אולי השני בכלל משקר, ועכשיו הוא יעבור על 'לא תגזול'! לכל כיוון שאפעל יש חשש של גזל. משא"כ באיסורים שאפשר להחמיר בלי חשש.

בעצם יוצא מדבריו, שבדיני ממונות יש חשש וצריך זהירות רבה, שהרי תמיד עוסקים בין שני אנשים וחומרא לאחד להוציא ממנו ממון, עלולה לצאת קולא לאחר להכשילו באיסור גזל.

ביקונטרס הספיקות' כתב תירוץ בשם חכמי דורו שאמרו כך: עצם הקושיא של המהר"י באסאן לא ברורה. מי אמר בכלל שהכללים בממונות שונים מהכללים באיסורים? באיסורים יש כללים של חזקה.¹¹ למשל, ספק בשחיטה אסור, משום שהבהמה הייתה בחזקת איסור אבר מן החי, וכן אשה ספק גרושה אסורה, משום שהאשה היתה בחזקת איסור אשת איש וכו'.

אז ניתן לומר שכמו שיש חזקה באיסורים כך יש חזקה בממונות, והולכים אחריה. לכן כאשר אני משאיר את הממון ביד המוחזק מכח טענת 'קים ליי' אני בעצם מתחשב בחזקה.

⁹ האחרונים כתבו סייג להלכה זו, שלא ניתן להגיד קים לי במקרה של פוסק יחידי מול הרבה פוסקים. ועי' בהרחבה בנו"כ על השו"ע סו"ס כה.

¹⁰ הביאו בספר כנסת הגדולה על הבי"י חו"מ כה, ז.

¹¹ חזקה קמייטא באיסורין נלמדת מבית המנוגע – כהן נכנס לבית המנוגע ורואה את הנגע, לפני שהוא מטמא את הבית הוא מוציא הכל ויוצא אף הוא! ושאלת הגמ': מי אמר שהנגע לא נשתנה בינתיים? איך הכהן מטמא אחרי שהוא יוצא? ועונה הגמ' שיש חזקה באיסורים.

'קונטרס הספיקות' דוחה את דבריהם : אפי' אי נימא דחזקת מרא קמא היא חזקה מכרעת, אבל חזקת ממון בלא חזקת מרא קמא לא היתה מספיקה לבדה, ובכל זאת מתחשבים בה בצירוף טענת 'קים לי', ובזה שייכת קושיית מהר"י בסאן. במילים אחרות - לא כל החזקות שוות.

האחרונים מגדירים שיש שני סוגי חזקות : חזקה מבררת, וחזקה מנהיגה. כאשר ישנו ספק, יכול להיות צד שאומר 'אני אגיד לך מה נכון', אבל יכול להיות גם צד שרק אומר לך 'שב ואל תעשה'.

'קונטרס הספיקות' אומר שחזקת מרא קמא, יש מקום להגיד שהיא חזקה מבררת. כיון שהיא אומרת שמי שהיה בעלים עד היום – בהתלבטות בדין יש לשייך את החפץ אליו. סביר להניח שהחפץ נשאר ביד בעליו.¹²

לפי זה, אומר 'קונטרס הספיקות' : כשיש מוחזק שאיננו מרא קמא, כגון, בישניים או חזקת בטלית' – זו ודאי חזקה שאינה מכרעת, וגם אין לה מקור מפסוק, ובכל זאת משאירים ביד המוחזק, וחוזרת השאלה : הרי באיסורים לא היינו מתחשבים בחזקה כזו?

ממשיך 'קונטרס הספיקות', אמנם אמת שאין כל החזקות שוות, ולכן שייכא שפיר קושיית המהר"י באסאן, אך מכל מקום קשה לקבל את התירוץ שלו מפני מספר קושיות.

יש לנו כלל של "אין הולכים בממון אחר הרוב" (ב"ק מו, ב). לעומת זאת, באיסורין הולכים אחר הרוב, כגון : חתיכת בשר שמצא ברחוב, ויש שאלה האם היא מותרת או אסורה? הכלל הוא : 'כל דפריש מרובא פריש'.

אם כן, בספק איסור גזל - מדוע לא נלך אחר הרוב? התירוץ של מהר"י באסאן אומר שיש חשש שמא יהיה גזל לאחד הצדדים, ולכן לא נתערב, אבל במקרה שיש רוב, לכאוף, צריך ללכת אחריו, כפי שבשאר איסורים אנו הולכים אחר הרוב!

כמו כן, קשה מדין 'ברי ושמא'. אם המוחזק הוא בעל טענת 'שמא' בלבד, הרי יש לו ספק איסור גזל. אם כן, ראוי שילך ויתן את הממון לתובע, שהרי הוא בעל טענת 'ברי'. אם הוא לא חושש לאיסור, אז תן לו.

(הגרז"ן מדמה את זה לגמ' בכתובות של תרי ותרי – שם מבואר שלאשה מותר להינשא לאחד מן העדים – כיוון שגם היא 'ברי' וגם העד 'ברי' – אם כן רואים שגם באיסורים יש ברי ושמא ברי עדיף. אז בממונות גם נאמר כן – יש כאן אדם שטוען 'ברי' – לכאוף עלינו לסמוך על זה, ולהכריע שהכסף שייך לו).

לכן מתרץ ב'קונטרס הספיקות' תירוץ אחר, שהוא בדיוק הפוך מהמהר"י בסאן : לא שייך בשלב הדיון בבית הדין איסור גזל כלל. איסור גזל אינו רק מה שידוע בשמיים, אלא הוא תלוי בפסיקת ב"ד. (ויחודדו דבריו בהמשך)

¹² הרמב"ם בפירוש המשנה אומר שחייבים להתנהל באופן הזה, שמתחשב בחזקה דמיעקרא כי אחרת אין שום דבר ברור. דוגמא לדבר : אם אני קם בבוקר והולך לבית הכנסת, זה מהסיבה הברורה שאם הוא היה שם אתמול כנראה שהוא יהיה שם גם היום...

יש בסגנון התירוץ הזה קצת הקלשת הלאו של 'לא תגזול' – הלאו הזה תלוי בפסיקת ב"ד. בהתאם לכך, אומר קונטרס הספיקות שסגנון התירוץ שלו דומה לתירוץ של ה'תומים'.

ה'אורים ותומים' (תקפו כהן סי' כג) מקשה על מהר"י בסאן, לפי דבריו מדוע לא נאמר "יהא מונח"? הרי לדברי המהר"י בסאן עדיין נשאר איסור גזל אצל המוחזק! מתרץ ה'תומים': הסיבה שאין צורך לחשוש לספק איסור גזל היא שספק גזל מותר!

יש לנו דינים שבהם התורה אסרה רק את המקרה הוודאי ולא אסרה ספיקות. למשל, הדין הוא שמדאורייתא 'ספק ממזר' מותר. על דרך זו, לדברי האורים ותומים, גם ספק גזל מותר, כי בעצם התורה מראש אסרה רק גזל ודאי. (אולי נפק"מ – אדם מוצא משהו ברחוב, ולא יודע אם זה הפקר או של פלוני – האם לפי התומים יהיה מותר לו לקחת, או שמא יש כאן ספק מצות השבת אבידה?) ומוסיף התומים – לפי זה, גם לצאת ידי שמיים לא שייך פה! שהרי הוא כלל לא גזל! ספק גזל מותר מן התורה.

עוד מוסיף ה'תומים' שכן יש לומר גם לגבי שכר שכיר – ובעצם נראה מדבריו שכל הלאווים העוסקים בעניין שבהם שייכת הסברא של המע"ה – כולם אסרתם תורה רק בוודאי ולא בספק! מסיבה זו, בממונות, כשאומרים "ספק ממונא לקולא" הכוונה היא להשאיר אצל המוחזק.

ה'שערי יושר' משיג על התירוץ של ה'תומים': איך ניתן לחדש ללא כל מקור שלא של התורה לא חל על ספיקות?? דין 'ספק ממזר' כתוב בגמ', ומובאת דרשה מפסוק, אבל איפה יש גמי' שכתוב בה שספק גזל מותר? יש איזה פסוק שממנו ניתן ללמוד זאת? וממשיך ה'שערי יושר' וטוען, שברור שיש איסור גם בספק גזל, ודלא כתומים. וכן מלבד זאת צריך גם לצאת ידי שמיים.

סיכום ביניים

ק"י'ל ש'ספיקא דאורייתא - לחומרא', ולכן יש לשאול למה בממונות אמרינן ספיקא לקולא (היינו המע"ה)?

תירוץ א' הוא שבממונות אם תחמיר להוציא מהמוחזק עלול להיות גזל מבחי' הצד השני. לכן נשאיר את המצב כמו שהוא.¹³

הקשו על כך האחרונים:

א. הרי אין הולכים בממונות אחר הרוב, ואילו באיסורין הולכים אחר הרוב. אם כן, לפי התירוץ הנ"ל תוציא מהמוחזק כיוון שיש פה ספק איסור גזל, כאשר לתובע יש רוב ולא יעבור על גזל!

¹³ יש לציין לתשובת חת"ס (ח"יב יו"ד סי' רמא) שעונה תשובה מעניינת – היחוד של דיני ממונות הוא שדיון ממוני נוגע גם לו וגם לזרעו, ודיון איסורי נוגע רק לו. לדבריו, ספק ממונא לקולא, כיון שלא שייך להחמיר על זרעו של האדם.

- ב. וכן קשה מדין 'ברי ושמא', שברי לא עדיף להוציא ממון. הרי המוחזק טוען 'שמא', ויש בידיו ספק גזל, ויש כאן צד שטוען ברי, והוא אומר שאין לו איסור גזל!
- ג. כמו כן, מדוע שלא יוציאו מידי המוחזק ויהא מונח או יעשו פשרה כלשהיא, כדי להצילם מהאיסור.
- ד. עוד הקשו: הרי אע"פ שלא הוצאנו הממון מיד המוחזק בכל זאת הממון ספק גזל בידו! ואיך יקיים בו מצוות וכו'?
- על מנת ליישב קושיות אלה, ה'יתומים' וקוה"ס הולכים לכיוון של הקלשת איסור גזל.
- ה'יתומים' אומר, שאת כל המצוות בענייני ממונות אסרה תורה רק בוודאי ולא בספק.
- (ניתן לבאר, שדבריו מבוססים על סברא, ולומר שאנו רואים את המוחזקות כמציאות כ"כ חזקה, ואת הכלל של המע"ה כ"כ ברור – עד שוודאי לנו שאיסורי התורה יכולים לחול כנגדם רק במקום שהאיסור מבוסס על נתונים ברורים במציאות).

שיטת ה'שערי יושר'

ה'שערי יושר' (שער ה פרק א) מקשה על דברי ה'יתומים': לומר שהתורה לא אסרה 'ספק גזל' זה חידוש גדול מאוד, ואין לו כלל מקור בגמ'. לא ניתן לומר דבר כזה מבלי להראות מקור ששם זה כתוב!

על כן אומר ה'שערי יושר': ודאי גם בספק גזל יש איסור, וכן יש גם עניין של חיוב לצאת ידי שמיים, אלא שצריך לתרץ על פי דרכו של 'קונטרס הספיקות', שלמרות שראה את דבריו כמבוססים על יסוד דומה לדברי ה'יתומים, יש לנסח אותם באופן שונה – צריך להגיד שהתורה מורה שאיסור 'לא תגזול' תלוי/חל אך ורק בכפוף לפסיקת חכמים שהחפץ אינו שייך לך אלא לשני.

בירור שיטת ה'שערי יושר'

אם נשאל: מה אסור מהתורה לגזול? התשובה היא: מה שב"ד פסק ששייך לשני. אם ב"ד פסק שהוא שלי, אין זה גזל. (יש לשים לב שדבריו שונים ביסודם מתירוץ התומים שכתב שבספק גזל אין איסור כלל, ואילו כאן כותב שאיסור גזל בא על גבי פסיקת ב"ד).

לעיקרון זה מקדים ה'שערי יושר' אמירה כללית בנושא הגדרת בעלות, שעבודים וחיובים על פי התורה:

מצוות רגילות חלות עלינו מיד. לעומת זאת, מצוות דיני ממונות, ובעצם כל דיני המשפטים – חלים רק אחרי שנוצר חיוב משפטי. כלומר, דיני ממונות כפופים לחיוב משפטי.

מה זה 'חיוב משפטי'? ה'שערי יושר' מביא דוגמא של קטן שגזל. אמנם, הוא לא חייב במצוות, ובכל זאת ברור שחייב להחזיר לשני, כי זה לא שלו. סימן שיש עולם 'קדם תורתני' שהוא קומת בסיס למצוות, וזהו העולם המשפטי.

ממשיך ה'שערי יושר': אנחנו דנים את כל תורת המשפטים לפי גדרים שכליים, קדם-מצוותיים. על כך יש לשאול: הרי התורה מתערבת גם בדיני בית המשפט – למשל הלכות עדות!

ויש לומר: התורה מחדשת דינים פרטיים, כגון: עדים, קניינים וכו'. אבל בכללי הדין - נדון לפי שכלינו.

נביא דוגמא לכך: הרמב"ם כותב בהלכות סנהדרין (פרק כ"ד הלכה א'), שהדיין יכול לדון עפ"י אומדנא, כי אם הוא יודע את האמת זה הכי טוב. יש נקודה נוספת, שהתורה **חידשה** שעדים נאמנים, אע"פ שהדיין לא מכיר אותם, ולא יודע בוודאות שהם דוברים אמת.

יוצא מהרמב"ם שיש תוקף לשיקול דעתו של הדיין. יש לומר שזוהי תורת המשפטים שקדמה למצוות התורה. אמנם, הרמב"ם מסייג שהיום לא דנים כך כיוון שהדיינים לא מוכשרים לזה. (כי נדרשים לכך דיינים "חכמים כראוי ובעלי בינה") אם כן, חז"ל הולכים עפ"י מוחזקות לפי אומדן הדעת. ה'סברא' זו הקומה הראשונה. ה'לאוי' של איסור גזל בא על גבי בסיס זה.

ממשיך השערי: לכן ספק גזל אסור מן התורה, אבל זה דבר נדיר במציאות, שהרי האיסור בא על גבי הכרעת חכמים, לכן בד"כ יהיה או ודאי גזל או ודאי מותר.

עם זאת, השערי אומר שיש נפק"מ בין דבריו לתומים - במקרה של ספק גזל שלא הכריעו בו חכמינו. למשל, לגזול ממי שהוא ספק נכרי ספק ישראל (למ"ד גזל נכרי מותר) - אין בזה הכרעה מצד תורת המשפטים, ובמקרה כזה לפי ה'תומים' יהיה מותר, ואילו לדעת ה'שערי יושר' - אסור.

עוד מבאר ה'שערי יושר' בהמשך, את המקור לכך שישנם חיובים שמגיעים מצד השכל. אומר ה'שערי יושר': הרי כל חיוב המצוות מגיע מצד ששעבדת את שכלך לאמונה במצוה. אם כן, השכל האנושי לעולם קודם לקבלת עול המצוות.

מדברי ה'שערי יושר' יוצא שבח"מ יש הרבה משקל לסברות, שהרי יסודות דיני הממונות מבוססים על השכל.

שורש 'תורת המשפטים'

כותב הרב יהושע יגל בספר 'נתיבות יהושע' (סי' א):

הגדר של "תורת המשפטים" צריך בירור – וכי תורת המשפטים מנותקת מהתורה? ודאי שלא! לכן הוא מגדיר שכל דיני המשפטים התוריים מגיעים מצד השכל, **אבל זה רק אחרי שניתן לו תוקף אלוקי** - "אני אמרתי א-לוהים אתם".

יש תוקף לשכל, אבל זה רק מכוח המצווה לדון ולעשות משפט וצדק - 'שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך ושפטו את העם משפט צדק', 'צדק צדק תרדוף וכו', כמבואר בדברי תשובות הרא"ש (כלל קז סי' ו).

אולי אפשר לומר קצת אחרת מדבריו, שהתוקף לדון מצד השכל לאו דווקא חייב לבוא מכח מצוות, אלא מצד שהקב"ה נטע בנו שכל נבון, ובהשתמשותינו בו ללכת בדרכי יושר הרי זהו רצון ה'.¹⁴

לסיום, בספר 'דולה ומשקה' (עמ' 9) מציע לומר כאן דבר נפלא: אפשר שגם מהר"י בסאן מסכים לשערי יושר, אלא שהוא בא לברר מה המקור של דבריו. כלומר, מנ"ל שיש כזה דבר 'תורת המשפטים'? הרי התורה נתנה לדיינים לדון והיא לא סגרה את כל המקרים, אז מה נעשה כשיש ספק? איך ננהג? בדיני איסור והיתר אפשר להחמיר, אבל בדיני ממונות א"א, שהרי יש חשש איסור גזל לכל צד, אז מה נעשה?

מוכח שהקב"ה רוצה שנשתמש בשכל שלנו ונחליט, אז מוכח שיש 'תורת המשפטים'!

בהתאם לכך, ב'קונטרסי שיעורים' מחדש, שהענין של 'סברא היא! למה לי קרא?' נאמר רק בדיני ממונות, שהם נתונים יותר לתחום הסברא (וקשורים עם קודם מתן תורה), לעומת דיני שאר המצוות שהם מעבר לסברא שלנו.¹⁵

סיכום

הדברים שהעלינו בשיעור זה מאזנים מעט את מסקנות השיעור הקודם. אם בשיעור הקודם הדגשנו את ההתערבות של התורה בדיני ממונות, הרי בשיעור זה הדגשנו את המקום שנותנת התורה לדעת האדם בעיצוב דיני הממונות. כפי שהסברנו, במהותם, הדברים משלימים זה את זה.

¹⁴ הרב זצ"ל, בשיעור הקדמה לב"ק על המושג שהרוצה להחכים יעסוק בדיני ממונות מסביר שיש 'דעת תתאה', שהיא דרך ארץ והתנהלות העולם. ויש 'דעת עילאה' – מצוות. הרב אומר שלגבי דינים יש שיתוף של דעת עילאה ודעת תתאה. אולי זה בכיוון של מה שהזכרנו. השכל שלנו בסברות של דיני ממונות הוא מתנת שמייים, שזו היא 'דעת תתאה'. ע"ג זה באה הופעת כל המצוות המיוחדות לדיני ממונות כפי שהזכרנו בשיעור הראשון.

¹⁵ הערה כללית: נגענו בסוגיא בנושא הגדרת ספק איסור לעומת ספק ממון. בנוגע לתפר שבין איסורים לממונות שנידון בשיעור יש מקום להזכיר עוד כמה עניינים:

ישנן סוגיות שמורכבות מממון ואיסור יחד, ולכן יש התלבטות אם שייך בהם הכלל של 'ספק ממונות לקולא' או דווקא 'ספק איסורים לחומרא'. לדוג': בתחילת מסכת ב"ק יש רשב"א שמדבר על ספק בחיובי מוזיק כספק איסור, ודן בדבריו החת"ס בשו"ת. יש דיון בספקות בנוזקי שכנים כפי שמציין הגר"א שם. בתחילת פרק שני מצאנו דיון בין הראשונים כיצד להתייחס לספיקות בדיני השבת אבידה וכדו'. דיון דומה מופיע בפוסקים ביחס לכלל שבאמצעותו אנו מכריעים במחלוקות רב ושמואל. קיי"ל כרב באיסורים וכשמואל בממונות. ישנם מקרים מורכבים וההתלבטות אם בזה הלכה כרב או כשמואל.